

SUİTDER

SDÜ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ

Süleyman Demirel University Journal of Humanities and Social Sciences

Sayı/Issue	63-Haziran 2025 / 63-June 2025
Makale Bilgisi/ Article Info	Araştırma Makalesi / Research Article
Başvuru Tarihi/ Submitted Date:	3 Şubat 2025 / 3 February 2025
Kabul Tarihi/ Accepted Date:	29 Mart 2025 / 29 March 2025
Atıf/Citation:	Karamolla, M. (2025). Ralph Barton Perry ve Dinsel Deneyim. Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi (63), 173-184
DOI:	10.35237/suitder.1631957
Benzerlik / Similarity:	%2

Ralph Barton Perry ve Dinsel Deneyim

Ralph Barton Perry and Religious Experience

Muhammed KARAMOLLA*

Öz

Batı düşünce tarihinde din ve tanrısallık fikri zamansal ve mekânsal koşullar altında dönüşümlere uğrayarak farklı biçimlere bürünmüş olmakla birlikte çoğunlukla belirli nihai gerçekliklere işaret etmiş ve dayanağını bu gerçekliklerde bulmuştur. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise Batı düşüncesinde klasik Amerikan felsefesi olarak bilinen ekolde, özgün bir din anlayışı yer almaktadır. Klasik Amerikan felsefesi kapalı, soyut ve nihai gerçeklik iddiasındaki metafizik sistemler yerine deneyimin çeşitliliğine, çoğulcu yapısına ve yaşamın insan eliyle daha iyi kılınabileceği inancına yönelir. Bu yönüyle Amerikan felsefi kavrayışı, deneyimi aşan mutlak ontolojik gerçekliklerden hareket etmek yerine felsefeyi, yaşamı daha iyi kılma yolunda bir araç olarak ele alma eğilimindedir. Konu Tanrı ve dinsel deneyim olduğu zaman bile bu eğilim kendisini açıkça göstermektedir. Bu ekolün önemli bir temsilcisi olarak Perry, dini bu yönde ele almıştır. Perry'ye göre dinsel deneyimin tüm biçimlerinde ortak olan bir özden bahsetmek gerekirse bu öz, duygu, davranış ve bilişselliğin bir arada bulunduğu 'inanç' olgusudur. Perry'nin inanç olgusu üzerinden yaptığı çıkarımlar, nihai gerçekliklerden ve ilk nedenlerden hareket etmek yerine dikkatini pratik etkilere ve yaşamsal sorunlara yöneltmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ralph Barton Perry, Dinsel Deneyim, Amerikan Felsefesi, Pragmatizm, Araçsalcılık.

Abstract

In the history of Western thought, the idea of religion and divinity has transformed under temporal and spatial conditions and taken different forms but has mostly pointed to certain ultimate realities and found its basis in these realities. When we come to the twentieth century, we encounter a unique understanding of religion in the school known as classical American philosophy in Western thought. Classical American philosophy, instead of metaphysical systems that claim closed, abstract and ultimate reality, focuses on the diversity of experience, its pluralistic structure and the belief that life can be made better by human hands. In this respect, American philosophical understanding tends to consider

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, E-Posta: mu.karamolla@gmail.com **ORCID:** 0000-0002-5235-8229.

philosophy as a tool for making life better, rather than starting from absolute ontological realities that transcend experience. This tendency is clearly evident even when the subject is God and religious experience. Perry, as an important member of that school, has evaluated religion in this direction. According to Perry, if we are to talk about an essence common to all forms of religious experience, this essence is the phenomenon of 'belief', in which emotion, behaviour and cognition come together. Perry's inferences from the phenomenon of belief have directed his attention to practical effects and vital problems instead of starting from ultimate realities and first causes.

Keywords: Ralph Barton Perry, Religious Experience, American Philosophy, Pragmatism, Instrumentalism.

GİRİŞ

İnsanın dine ilişkin geliştirdiği kavrayış biçimleri ve öne sürdüğü düşünceler -ki dinin kendisi kadar geçmişe uzanırlar-, kültürel, siyasal, sosyolojik, psikolojik, felsefi ve tarihsel koşullar uyarınca şekillenerek farklı bağlamlarda ve çeşitli biçimlerde ortaya çıkmışlardır. Burada sözü edilen kavrayış, yalnızca belirli yöntemler ve ilkeler uyarınca kurulmuş sistemli din felsefeleri değil, bunları da kapsayacak şekilde, din hakkındaki genel anlayış tarzları ve tartışmalardır. Henüz Antik Yunan'da Milet ekolüne bakıldığında, Hesiodos'un şiirlerindeki tanrıların ve dinsel terimlerin, Milet felsefi düşüncesindeki unsurların mitolojik ve ilkel arketipleri oldukları görülür: Mitolojideki *Uranus*, *Gaia* ve *Pontos* gibi tanrıların yerini doğaüstü niteliklerden ve insanbiçimcilikten arınmış birer *arkhe* olarak *hava*, *toprak* ve *su* almıştır (Arslan, 2006, s. 39). Bu bakış açısından din, daha sonradan rasyonelleştirilerek evrenin 'doğal' açıklamalarına dönüştürülecek olan efsanelerin ifadesidir. Helenistik felsefe içinde Stoa Okulu filozoflarından *Cicero*, nesneler dünyasının nihai düzenleyicisi olan Tanrı'nın, evrende var olan şeyleri *Logos*'a göre, belirli bir amaç uyarınca dizayn ettiğini dile getirir (Cicero, 2006, s. 7). Evrene kutsal bir erdemin hâkim olduğunu düşünen Stoalılar, içindeki her oluşumun zorunlu ve ölçülü olduğu bu dünyanın teminatı olan 'evren ruhunu' tasavvur ederken Yunan halk dininin tanrısı Zeus'un dünyayla ilişkisinin felsefi bir yorumu ortaya koymuşlardır (Albayrak, 2016 s. 51). Bu anlamda Stoalılar, halkın inandığı şekliyle dini dışlamamış fakat dinin felsefi bir versiyonunu hayata geçirmeye çalışmışlardır. Benzer şekilde, Orta Çağ Hristiyan felsefesi düşünürlerinden Augustinus'ta Platon'un İdeaları Hristiyanlığın tanrısının zihnindeki nesneler olarak yorumlanırken Antik Çağ Platoncu düşüncesi Hristiyanlaştırılmıştır (Kenny, 2005, s. 158). Orta Çağ'da felsefeyi Hristiyanlaştırma çabası Akınlı Thomas'la beraber Aristoteles üzerinden devam etmiştir (Dönmez, 2004, s. 77). 19. yüzyıla gelindiğinde Hegel, Tanrı'nın mutlak hakikat olduğunu ve Tanrı'nın bilgisi olarak dinin, mutlak hakikatin bilgisi olduğunu söyler (Hegel, 2016, s. 138). Hegel din felsefesinde Hristiyanlığın kutsal kavramlarıyla kendi felsefi dizgesi arasında bir analogi kurma yoluna giderek felsefi düşüncenin nesnesiyle dinsel kavrayışın nesnesini bir anlamda özdeş kılmıştır. *Martin Heidegger* bu durumu *Onto-teoloji* kavramı aracılığıyla teşhis eder. Ona göre metafiziğin iki karakteristiği olan ontoloji ve teoloji Antik Yunan'dan bu yana iç içe geçmiş durumdadır (Ünal ve Çelik, 2021, s. 7). Batı düşünce tarihinde felsefeyle teoloji, dayandıkları yöntem ve ilkeler bakımından çoğunlukla bir arada bulunmuş ve insanın dünyayı açıklama çabasında benzer bir işlevi yerine getirmiştir.

Dine ilişkin tüm bu yaklaşımlarda dikkat çekici unsur, Batı düşünce tarihinde din ve tanrısallık fikrinin zamansal ve mekânsal koşullar altında dönüşümlere uğrayarak farklı biçimlere bürünmüş olmakla birlikte çoğunlukla belirli nihai gerçekliklere işaret ederek dayanağını bu gerçekliklerde bulmuş olmasıdır¹. Batı dünyasının din algısında hem geleneksel felsefedeki metafizik kurgular hem de

¹ Dinin ne olduğu ve idraki üzerine daha geniş bilgi için bk. Dönmez, 2020.

halk dininde karşılaşılan mitolojik tasarımlar, belirli birtakım temel ontolojik kabulleri uzun bir süre bünyelerinde barındırmışlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Batı düşüncesinde klasik Amerikan felsefesi olarak bilinen ekolde, özgün bir din anlayışı yer almaktadır. Esasında klasik Amerikan felsefesi öncesi dönemde Kuzey Amerika kıtasına hâkim olan felsefe, büyük ölçüde New England Püritenlerinin Yeni Platonizmi temelinde şekillenmiştir. Onlara göre doğa Tanrı'nın sanatıdır (*techne*) (Schneider, 1947, s. 7) ve evrendeki düzenliliğin teminatı olarak Tanrı'nın hem dinsel hem felsefi bakımdan temel bir rolü vardır. Bu açıdan bakıldığında iç savaş öncesinde, koloni dönemi Amerikan felsefi atmosferinde geleneksel Batı din tasavvurunun etkilerinin hâlen sürdüğü söylenebilir. C. S. Peirce ve William James'in pragmatizm hakkındaki görüşlerini ortaya koydukları 1970'lerden itibaren biçimlenmeye başlayan klasik Amerikan felsefesinde ise yeni denilebilecek bir felsefi kavrayışla karşılaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında klasik Amerikan felsefesi kapalı, soyut ve nihai gerçeklik iddiasındaki metafizik sistemler yerine deneyimin çeşitliliğine, onun çoğulcu yapısına ve yaşamın insan eliyle daha iyi kılınabileceği inancına yönelen, kökleri Avrupa'ya uzanan fakat aynı zamanda birtakım özgün niteliklere de sahip olan bir düşünce ekolüdür (Stuhr, 2000, s. 2). Bu yönüyle Amerikan felsefi kavrayışı, deneyimi aşan mutlak ontolojik gerçekliklerden hareket etmek yerine felsefeyi, yaşamı daha iyi kılma yolunda bir araç olarak ele alma eğilimindedir. Konu Tanrı ve dinsel deneyim olduğu zaman bile bu eğilim kendisini açıkça göstermektedir.

William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* isimli eserinde dini, “*bireylerin kendilerini kutsal kabul ettikleri şeyle bağlantılı gördükleri ölçüde kendi başlarına sahip oldukları duyguları ve gerçekleştirdikleri davranışları, deneyimleri*” biçiminde tanımlamaktadır (James, 2017, s. 41). Bu tanımda dikkat çekici olan, dinin felsefi olarak yorumlanma tarzının herhangi bir ontolojik gerçekliğe atıf yapma ihtiyacı duymuyor oluşudur. Belki de deneysel bir psikolog olmanın gereği olarak James, dini betimsel bir biçimde ele alarak onu duygu, davranış ve deneyim üzerinden doğalcı bir yaklaşımla açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşım geleneksel ve modern felsefede karşılaşılan, dine özcü bir tanımlama getirme çabalarından niteliksel olarak farklılık arz etmektedir. Nitekim söz konusu yaklaşım dini evrendeki düzenliliğin, amaçlılığın yahut ahlaklılığın teminatı olarak soyut Tanrı düşüncesinden türetmek, bir başka deyişle onu koşulsuz metafizik prensiplerden ve soyut ilk nedenlerden hareketle temellendirmek yerine sonuçlardan, olgulardan, tikellerden, deneyden hareketle ele almayı ve hiçbir zaman nihayete ermeyecek sürekli bir araştırmanın nesnesi olarak araştırmayı salık vermektedir.

James'in öğrencisi olan ve düşünceleri bu çalışmanın ana eksenini oluşturan R. B. Perry ise genel yaklaşımı itibarıyla onun izinden gitmiş olsa da başta dinin 'özüne' ilişkin tanımlama olmak üzere bazı temel konularda James'ten ayrılmaktadır. Bu çalışmada Perry'nin din fenomenine ilişkin görüşlerinin analiz edilmesi ve James'ten ayrıştığı noktaların tespit edilmesi; böylece dine James tarafından getirilen özgün yorumun daha üst bir sentezde olgunlaştırılması ve bu sentezin günümüz evrensel din algısıyla ilişkilendirilmesi amaçlanmaktadır.

Perry ve Dinsel Deneyimin Özü

Perry'ye göre 20. yüzyılın başlarındaki felsefi atmosferde, din üzerine yapılan tartışmalar 'çağın modasının' dışında kalmış görünmektedir. Ona göre bu dönemde dinin tanımlanmasına ilişkin yaygın olan yaklaşım, dinin tarihsel tanımlarının ve farklı biçimlerinin bir listesinin çıkartılması ve bu çeşitliliğin, din hakkındaki felsefi çalışmanın boşuna bir uğraş olduğunun kanıtı olarak sunulmasıdır. Perry'ye göre bu dönemde entelektüel dünyadaki genel kanı odur ki, farklı zamanlarda ve yerlerde farklı dinlerde geçerli olan inanç, ritüel, davranış ve mizaç farklılıkları göz önüne alındığında dinde, onu tanımlamaya olanak tanıyacak sabit bir unsurun varlığından söz etmek olanaksızdır. Perry dinsel deneyimin, dilin ve düşüncenin sınırlarını zorlayacak ölçüde gizemli ve karmaşık olduğunu kabul eder fakat dinin zaten dile getirilemeyen şeyler arasında bulunduğunu söyleyerek onu felsefi ve bilimsel araştırma sahasının dışında tutmayı da kesin bir biçimde reddeder (Perry, 1910, s. 53).

Burada Perry'nin itirazına konu olan, başta Kant'ın bilgi ve inanç arasında yaptığı keskin ayırmadan itibaren şekillenmeye başlayan anlayışın uç bir örneği olarak ortaya çıkan pozitivist ekolün metafizik ve din hakkındaki görüşleri olmak üzere, dinsel olanın aklın ve dilin sınırları dışında kaldığını ifade eden her türlü bilinemezci yaklaşımdır. Wittgenstein'in *Tractatus*'ta öne sürdüğü din ve metafizik hakkındaki görüşleri, bu bakımdan iyi bir örnek teşkil etmektedir. Wittgenstein'a göre, geride her zaman bir entelektüel tatminsizlik duygusu bırakma pahasına da olsa 'doğa ötesine' ilişkin sorular sormaktan vazgeçilmesi gerekmektedir (Wittgenstein, 2013, s. 173). Wittgenstein için yaşamın anlamı sorusunun cevabı, insanın bu yöndeki tüm yönelimi ve arayışına rağmen dile getirilemeyenler arasında kalmak zorundadır; o hâlde yaşamın anlamının sorusu da sorulmamalıdır. Öyle görünüyor ki Perry dini ele alış biçimiyle yalnızca dinsel kavrayışı nihai metafizik gerçeklikler üzerinde inşa eden geleneksel din anlayışına ve onun felsefi yorumlarına değil aynı zamanda bu gerçeklikleri kendi 'olgucu' ölçütlerine uymadıkları gerekçesiyle bütünüyle yadsımayı seçen pozitivizme ve inancı bilgi alanından keskin biçimde ayırarak kendi sınırlı alanına hapsetme yoluna giden bilinemezci yaklaşıma da alternatif olacak bir yolun olanağını araştırmaktadır².

Amerikalı filozof *Alfred North Whitehead*, hiçbir şeyin mutlak anlamda bağımsız, nihai bir gerçekliğe sahip olamayacağını, insanın da toplumdan ve kültürel unsurlardan soyutlanamayacağını ifade eder. Bununla birlikte insan, bilinciyle birlikte, kendisi için kendi başına kaldığında hiçbir kolektif duygunun nüfuz edemediği bir deneyimi tecrübe eder. Whitehead'e göre dinin özü, 'bireyin kendi yalnızlığında yaptığı şey' olarak tanımlanacaktır (Whitehead, 1926, s. 6). Benzer şekilde Perry de tarihte farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkan dinlerde ritüeller, öğretiler ve organizasyon türleri bakımından farklılıklar olduğunu kabul etmekle birlikte dinsel tecrübeye ilişkin genel ve kapsayıcı bir tanımla ortaya koymanın mümkün olduğuna inanmaktadır. Elbette din gibi insani ve pratik bir meselede böyle ortak bir tanıma ulaşmanın güçlükleri olacaktır fakat yine de o, dinde tanımlanabilir genel bir değer olduğunu düşünmektedir. Ona göre, bir ilerleme biçimi olması bakımından Aydınlanmayla din arasındaki ilişki, bu değer kanıtıdır (Perry, 1910, s. 55). Bilindiği gibi Aydınlanma çağı, bilimsel, felsefi, sanatsal, toplumsal, siyasal hayatta köklü birtakım değişikliklere yol açan ve kültürün bileşenlerini dönüşüme uğratan bir sürecin ifadesidir. Perry'ye göre Aydınlanma sürecinde dinin ritüeller, kurumlar ve birtakım alışkanlıklar gibi belirli bazı geleneksel kısımlarının modifiye yahut tasfiye edilerek varlığını sürdürmüş olması, insanlığın dine her dönemde ihtiyaç duyacak olmasının bir kanıtıdır. Bu kanıt, dine genelgeçer bir tanımlama getirebilmenin olanağını da sağlamaktadır.

Perry'ye göre dinsel olguların karmaşıklığı ne kadar şaşırtıcı olursa olsun dinin ortak bir doğasının olabileceğini düşünmek mümkündür. Dinin tanımı ortaya konulmalı ve bu tanım 'dinsel deneyimin çeşitliliği'yle³ uzlaştırılmalıdır. Ona göre öncelikle din, belirli bir din açısından tanımlanmaya çalışılmamalıdır. Zira bu durumda teoride idealize edilen din tanımıyla pratikte yer alan dinsel deneyim çeşitleri arasında bir çelişki meydana gelecektir. Ayrıca Perry'ye göre belirli bir dinin içeriklerinin başka bir din tarafından kınanıyor yahut dışlanıyor oluşu, onu dinsel tecrübenin tanımının dışında bırakmak için haklı bir sebep değildir (Perry, 1910, s. 56). Öyleyse dinin özüne dair tanımlama, kaynağını pratik yaşamdan almakla birlikte, mümkün olan en kapsayıcı ilkedен hareketle oluşturulmalı ve dinsel tecrübenin çoğulcu yapısını en tatmin edici biçimde ifade edebilmelidir.

Perry'ye göre dinsel deneyime ilişkin James'in içine düştüğü temel yanılgı, onun dini insan doğasının yalnızca belirli bazı yönlerine atıfla tanımlama girişimi olmuştur. Perry için dinsel deneyimin özünü James'in yaptığı gibi insan doğasında aramak doğrudur ancak bu alan o kadar karmaşık ve çeşitlidir ki ne duyguya ne davranışa ne de akla indirgenebilir niteliktedir. Üstelik yaşamın belirli tek bir yönüne atıfla kurulacak bir teoriyi felsefi bakımdan çürütmek de zor olmayacaktır. Perry dinin yalnızca duygu olamayacağını çünkü dindar birinin, dinsel iyiliği coşkun duygulardan uzak, sakin ve soğukkanlı bir tarzda yaşamasının mümkün olduğunu belirtir. Ona göre din yalnızca davranış da olamaz çünkü dinsel deneyimini eylemsizlikle özdeş kılan, mistik yaşam tarzını benimsemiş dindarlar

² Bu bağlamda kesinlik meselesi üzerine daha geniş bilgi için bk. Dönmez, 2020.

³ Perry burada William James'in bu isimdeki eserine atıfta bulunarak amacının James'in düşünceleriyle uzlaşmak olduğunu ima eder gibi görünmektedir.

da vardır. Son olarak din yalnızca akılla ilgili bir etkinlik de olamaz çünkü tüm dinlerde ortak olan rasyonel ve evrensel bir inanç formülü mümkün değildir (Perry, 1910, s. 57).

Perry'ye göre dinsel tecrübenin kendisinden hareketle oluşturulacağı ilke, tüm bu unsurları içermeli fakat aynı zamanda bunlarla aynı ölçüde yaşamın içinden bir şey olmalıdır. Bununla birlikte Perry, inancın dinin değişen, biçimsel yapıdaki özelliklerinden yani ritüellerden ve alışkanlıklardan değil, onun içeriğinden ve özsel olduğunu düşündüğü niteliklerinden hareket etmektedir. Bu anlamda dindarlık, görünüşte değil içsel bir unsur olan inanç ediminde aranmalıdır ancak burada inanç salt içsel ve soyut değil, pratik yaşama da hakiki anlamda etki eden bir yönerge biçimindeki bir fenomen olarak düşünülmelidir (Perry, 1910, s. 57).

Perry'ye göre dinsel deneyimi hem somut yaşamla hem de modern psikolojiyle uygun düşecek biçimde, aynı zamanda insan yaşamının sabit ve tanımlanabilir koşullarından hareketle belirlemenin yolu 'inanç' olgusu üzerinden geçmektedir. İnanma deneyimi Perry'ye göre bilgi, duygu ve davranışın birbirleriyle etkileşim içinde ve birlik hâlinde bulunduğu bir durumdur. İnanç, bir niyet olması anlamında bilişseldir, ancak içerik olarak da pratik ve duygusaldır. Birey, doğru kabul ettiği şeye inanır. İnanç nesnesi, yalnızca bilinmekle kalmaz, aynı zamanda hissedilir ve yaşamda bu inanç nesnesi uyarınca hareket edilir. İncanın nesnesi böylece toplam deneyimde kendisini açığa vurmaktadır. Perry'ye göre psikoloji bilimine ait bir terim olarak inanç o hâlde dinsel deneyime ilişkin genel bir tanımlamanın ifadesidir. O, inancın daha geniş bir kapsamı olduğunu kabul eder. Her şeyden önce inanma deneyimi, inanılan nesneye duyulan inancın doğru olduğunu varsayar. Bu anlamda Perry'ye göre inancın tanımı "bir inanma durumu olarak dinsel deneyim", "inancın dinsel biçimi", "inancın nesnesi" olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır: Ancak Perry, bunlardan üçüncüsünü yani nesneye ilişkin inancın meşruluğu sorusunu araştırmasının dışında bırakır (Perry, 1904, ss. 754-755). Ona göre inancın nesnesinin gerçekliği ve bireyin bu gerçekliğe duyduğu inancın haklılığı, başka türden bir araştırmanın konusudur.

Perry'nin yaklaşımı dinsel inancın konusu hakkında herhangi bir ontolojik yahut epistemolojik iddiada bulunmaz. Onun dinsel deneyime ilişkin soruşturması dinsel deneyimi betimsel bir tarzda ele alır. Her ne kadar öze ilişkin bir soruşturma yapıyor gibi görünse de Perry'nin amacı nihai bir doğruluk yahut gerçeklik tezi ortaya koymak değil, dinsel deneyimin özüne ilişkin çıkarımlarda bulunmaktır. Nitekim onun bu yaklaşımı, inancın nesnesinin geçerliliğini soruşturmanın dışında bırakır ve inançtan yalnızca belirli bir dine dair inancı kastetmediği teziyle tutarlı olacak şekilde dinsel deneyimin çeşitliliğine de imkân tanımış olur. Ne var ki bu yola girildiğinde, Bertrand Russell'ın James'e yönelttiği eleştirisi Perry için de geçerliliğini koruyacaktır. Söz konusu polemğin kökeni, W. K. Clifford'un 1879'da yayımlanan *İnanç Ahlakı* isimli makalesine uzanmaktadır. Clifford bu eserinde, inancın yalnızca inanan kişiyi bağladığı şeklindeki yaygın görüşü reddeder ve onun başka insanları da etkileyen ahlaksal bir mesele olduğunu ileri sürer. Clifford insanın ortada yeterli delil bulunmaksızın, sabır ve dürüstlikle yürütülmüş rasyonel bir araştırma olmadan edindiği inancının, bireyselliğin sınırları içinde kalması mümkün olmayan ve şu ya da bu ölçüde etik problemlere yol açacak haksız bir inanç olacağını ifade etmektedir. Öyleyse birey, inancını haklılaştıracak gerekçelere sahip olmalıdır (Clifford, 2006, ss. 129-130). Clifford'a yanıt olarak James, *Will To Believe* adlı eserinde dinsel inancı haklı kılacak kriterleri o inancın canlı, zorunlu ve önemli olması gerektiği biçiminde belirler. James bu noktada dinsel inancın haklılığını bilimsel bilginin meşruiyet kriterlerinden farklı ölçütlere tabi kılarak rasyonel delillerin yetersiz olduğu bir karar verme durumunda duygulardan hareketle seçim yapmanın gerekli hatta zorunlu olduğu ifade eder (James, 1897, s. 3). Ancak Russell'a göre bu durumda aynı anda birçok farklı birey için birden fazla dini inancın haklı sayılması gerekecektir (Russell, 1910, s. 96). Buna göre, bir Müslüman'ın Mehdi inancıyla bir Hristiyan'ın İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna ilişkin inancı yahut Budist'in evrendeki kozmik döngüye dair inancı aynı derecede meşru sayılacaktır. Bu durumda inancın haklılığının rasyonel olarak soruşturulma olanağı ortadan kalkacaktır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere Perry, dinsel deneyim üzerine düşüncelerini öne sürerken kendisinin inancın nesnesi olması

anlamında bir hakikat iddiasında olmadığını ifade etmiştir. Perry'nin asıl odak noktası inancın nesnesi değil dinsel deneyimin özü olması bakımından onun anlamı ve içeriğidir.

Perry belirli bir dinsel inancın evrenden ve akıldan hareketle epistemolojik olarak haklılaştırılamayacağını kabul etmekle birlikte ahlaksal boyutu sayesinde dinsel deneyimin pratik yaşamda bir geçerliliğe sahip olduğunu savunur. Ona göre, dindar kişi için hiçbir bilimsel ya da metafizik kanıtın temas edemediği bir gerçeklik vardır. Dindar kişi yaşamın tüm olgularını ve olasılıklarını kapsayan bir girişim (*enterprise*) hâlinedir ve bu girişimin başarısı evrenle uyumu nispetinde gerçekleşir. Bu durum Perry'ye göre, ahlaki olgunlaşmanın üst bir biçimidir. Bu genel ahlaki anlamda dinsel inancın değeri, yaşam çemberinin genişlemesinde yatar. Dinin sunduğu, belirli bir amaç doğrultusunda dizayn edilmiş evrenin kapsayıcı ve bütünsel nitelikteki bu görünümü dindar kişiyi rahatlatır. Din, düşünce ve eylemi idealin hizmetine sokarak bölünmüş ve dağınık hâldeki arzuların yöneltileceği yüce bir nesne sunar. Böylece Perry'ye göre din ahlaksal eylemler için enerji tasarrufu sağlayacak bir yönerge oluşturur (Perry, 1909, s. 184). Bu yönüyle din insana ahlaki yaşamda rehberlik ederek kolaylaştırıcı bir rol üstlenir ve bir kısa yol teşkil eder. Perry'ye göre dinin bu pratik değeri onun yaşamdaki geçerliliğinin teminatıdır.

Perry'ye göre din, inançla özdeştir. Burada bahsedilen inanç, inancın dinsel biçimidir ve din psikolojisine ait bir kavramdır. İnancın temel faktör Perry'ye göre, benliğin bir nesneye yahut bir duruma tepkisidir (*reaction*). Perry'ye göre bu tepki, dışsal alışkanlıklardan çok içsel yönelimlerden oluştuğu ve inancın nesnesi bireyin yaşamını sürekli şekilde çevrelediği ölçüde anlamlıdır. Dindar insan ona göre, kurumsal dinlerin biçimsel gerekliliklerini yerine getiren değil, eylemlerinde inancının nesnesini hesaba katan ve değerler skalasını bu doğrultuda belirleyen kişidir. Dindar insanın bir başka özelliği Perry'ye göre, inancını akılsal olarak meşru kılacak söylemlere ihtiyaç duymuyor oluşudur (Perry, 1910, s. 60). Ona göre inanç, nesnesine yalın ve dolaysız bir biçimde yönelir; inancı haklı kılacak rasyonel argümanlara başvurulması, inancın zaten hâlihazırda askıya alınmasını gerektirecektir.

Dinsel deneyimin özü olarak inanç fenomeninin belirlenimi, Perry'ye göre büyük ölçüde kişisel mizaç ve ruh durumlarına dayanmaktadır. Dünyayı kendi mizacı gereği mekanik ve yavan gören kişi, Tanrı'yı da bu özellikler aracılığıyla tasavvur eder. Öte yandan şair, Tanrı'yı kendi şairane perspektifiyle algılar (Perry, 1910, s. 61). Bunun anlamı şudur; dinsel deneyim ve onun nesnesi, bireyin psikolojik koşullarından bağımsız mutlak bir gerçekliğe sahip değildir. Perry'nin din felsefesinde referans noktası Tanrı değil, insandır. Nasıl ki Immanuel Kant, ünlü eseri *Arı Usun Eleştirisi*'nde Kopernik Devrimi'ne gönderme yaparak zihni merkeze almış ve (*a priori*) bilginin, ancak deneyimin nesneleri anlama yetisinin kategorilerine uyduğu sürece mümkün olduğunu söylemişse (Kant, 1933, B XVI-XVII, s. 21-23) Perry de benzer şekilde insanı merkeze alarak dinsel deneyimin ancak bireyin psikolojik koşulları altında gerçekleşebileceğini savunmuş ve dinsel deneyimde zihni edilgen değil, etkin ve işleyici bir konuma yükseltmiştir.

Bununla birlikte Perry'ye göre dindarlık salt kişisel bir ruh hâliinden ibaret değildir. Din ona göre genellikle toplumsal olma eğilimindedir. İnancın nesnesi, bireyin ve diğer inananların kolektif girişimlerinde bir ön kabulü temsil etmektedir. Eğer dinsel deneyim inanca indirgenecekse inancın sınavının da yapılacak işlerde olduğu kabul edilmelidir. İşler, inancın ifadesi oldukları sürece dinseldir. Perry'ye göre din öyleyse ne herhangi bir davranış ne bir duygu ne de düşünceden ibarettir. Din, insan yaşamının tüm olası etkinlikleri açısından kabul edilmiş bir duruma bir bütün olarak tepki vermektir (Perry, 1910, s. 61). Perry'ye göre toplumsal bir varlık olarak insanın çevresiyle ilişkisinde, dinsel deneyime ışık tutan unsurlar vardır. Birey, diğer insanların dışsal davranışları uyarınca kendisine ilişkin pratik bir tavır belirler. Diğer insanların kendisine karşı tutumları, onların onaylama yahut onaylamama dereceleri, onun çevresine verdiği 'tepki'nin de belirleyicisidir. Kişi sevildiği ya da takdir gördüğüne dair inanç beslenen ortamda güven duygusu gelişir ve mutsuzlukların tolere edilmesi kolaylaşır. Üstelik bu durum, bireysel bir temas olmaksızın bile gerçekleşebilir. Kişi, yerleri ve toplulukları, onların genel olarak taşıdıklarına inandığı değerler uyarınca kendisine yakın yahut uzak bulabilir (Perry, 1904, s. 757). Perry'ye göre dinsel bilincin özü, bireyi çevreleyen bu yaşamsal ilişkide

yatar. Bu yönüyle din, toplumsallıktan ve yaşamın bizzat içinden beslenir. Ona göre dinsel deneyimi evrensel yahut doğaüstü bir referansa başvurarak açıklamak, bu yaşamsal ilişkiyi geçersiz kılmaz. Dinsel bilinçte, günlük ilişkilerin ötesinde yatan bir alanın pratik olarak kabulü ortaya çıkar. Perry'ye göre ilk bakışta doğanın 'ötesinde' olarak kavranan şey, pratikte dünyayla özdeştir. Ona göre bireyin dini, evrenin kendisine yönelik eğilimine (*disposition*) ilişkin hissidir (Perry, 1904, s. 758). Bu his, kişinin kendisiyle ilgili evrene atfettiği eğilim uyarınca açığa çıkan tepkide kendini gösterir. Bu tepki evrenin nihai doğasının ne olduğunu araştıran spekülative tartışmalardan bağımsızdır. Perry'ye göre bu anlamda evrene kuyruğunu sallayan mutlu bir köpeğin bir metafizikçiden daha dindar sayılması mümkündür (Perry, 1904, s. 758). Perry'ye göre insan doğası ve insanın evrenle ilişkisi, akılsal olandan daha fazlasını içermektedir. Dindar kişinin evrene ilişkin en incelikli entelektüel tasarımlara sahip olmasına gerek yoktur. Evrenin, kendisi hakkında sahip olduğuna inandığı olumlu tutum ve kişinin bu doğrultuda evrene dair 'tepkisi', dindarlığın özüdür. Burada Perry, insan doğasının yalnızca belirli, yüzeysel bir kısmını oluşturduğu için akılsallığın dinsel deneyimi açıklamakta yetersiz kalacağını ifade eden James'le (James, 2017, s. 83) hemfikir görünmektedir.

Perry'ye göre inançlı kişinin dindarlığının ölçüsü, inancının nesnesinin rasyonel kesinliği değil, evrenin (yahut Tanrı'nın) kendisiyle ilgili tutumuna ilişkin inancının onun yaşamını belirleme gücüdür. Bu anlamda Perry'nin din anlayışı yaşamdan hareket etmektedir ve tümüyle pratik kaygılar üzerine kuruludur. İnancın nesnesinin rasyonel meşruluğu ve dinsel inancın metafizik temeli, Perry'nin dinsel deneyim hakkındaki soruşturmasının dışında kalır. Dinsel deneyimi bireyin kendisini çevreleyen yapıya yönelik tepkisinde temellendiren ve dini insana tabi kılan Perry için dinin felsefi yorumuna yönelik spekülative ve incelikli söylemlerin bir değeri yoktur. Dinsel bilinç, tüm bu entelektüel kurgulardan bağımsız, yaşamın her bir derecesinde kendini açığa çıkarabilecek doğal bir fenomendir. Perry'nin anladığı hâliyle din, her şeyin ölçüsü olarak belirlenecek nihai bir referans noktası değil, kaynağını yaşamdan alan ve insana hizmet etmek için var olan pratik değere sahip bir araçtır. Dinsel deneyim ona göre dünyaya aşkın değildir; deyim yerindeyse doğal bir fenomendir.

Perry, birtakım tanıklıklara başvurarak bireyin dinsel deneyimin dolaysızlığında dünyanın kendisi hakkındaki olumlu tavrına yönelik inancını tecrübe etmesini örneklendirir. Bu örnekleri dine geçiş (*conversion*), dindarlık (*piety*) ve dinsel araçlar olmak üzere üç temel olguda toparlar. Perry'ye inançsızlık ve inancın yan yana geldiği ve bir geçiş aşamasının olduğu bir olgu olarak dine geçiş, başlangıçta inançsız olmayı gerektirdiği için pek yaygın değildir. Ancak dine geçiş, Perry'ye göre bireyin evrenle bir çeşit uzlaşma hâline geldiği ve evrenin belirli bir tutumunu tanımlayıp kabul ettiği bir dönüşümü ifade etmektedir (Perry, 1904, s. 760). Dindarlık durumunda ise birey, diğer insanlarla ortak olduğunu sezdiği bir birlik duygusuna sahiptir. (Perry, 1904, s. 761). Dinin araçları söz konusu olduğunda Perry, dinsel sembolizme sahip bütün unsurların bu kategoride olduğunu belirtir ancak bunlardan en belirgin olanın yol gösterici kişilikler yani peygamberler olduğunu ifade eder (Perry, 1904, s. 763). Perry her ne kadar amacının dinin özünü tanımlamak ve bu tanımlı dinsel deneyimin çeşitleriyle uzlaştırmak olduğunu söylese de hareket noktası olarak kabul ettiği bu temel kavramları Hristiyanlıktan devşirdiği açıktır. Dinsel deneyimle ilgili öne sürdüklerinin tam olarak doğrulanabilmesi için dinin bütün tarihsel biçimlerinin test edilmesi gerekeceğinin farkında olan Perry, bunun çalışmanın kapsamını aşacağını da kabul eder. Ancak ona göre dinsel deneyim hakkındaki bu yeni yorumun en azından ilkel dinlere, tanrısız bir din olarak kabul edilen Budizm'e ve son olarak 'aydınlanmış kişinin' din algısına uygulanması mümkündür. Ona göre fetişizm, totemizm ve tabuzimde kozmik bir birliğin ve evren kavramının var olmadığı açıktır. Bununla birlikte ilkel dinlerde her yer tanrılarla doludur ve dünya politeist olmaktan çok panteisttir. Burada evrenin insana eğilimi bir birlik ve tutarlılık sergilemiyor olsa da dindar kişinin iradesinin sürekli nesnesi olarak evren, pratik bir değer taşımaktadır. Buda'nın dinsel öğretisi ise Perry'nin yansıtıcı (*reflective*) adını verdiği türe aittir. Perry'ye göre ortalama bir Budist için bu öğreti temelde teizmle aynı unsurlardan oluşmaktadır. Birey burada tek mutlak şeyin hiçlik olduğuna, şeylerin yanıltıcılığına ve boşluğuna inanır. Doğa ve toplum onunla alay etmek için iş birliği içinde çalışırken Nirvana onu kendi huzuruna ve şeylerin doğasıyla uyumlu şekilde yaşamaya davet eder. Onun dinsel yaşamının seyri, bu nihai hedefe yönelik araçların kullanımından oluşmaktadır.

Budist, evrenin bakış açısından özü kendini yok etmek olan bilgeliğin peşinden gitmektedir. Son olarak Perry'ye göre aydınlanmış kişinin din anlayışı yansıtıcı din türünün daha saf ve daha disipline edilmiş biçimidir. Bu din biçiminde Tanrı; evrenselleşmeye, idealleşmeye ve teorik tanımın nesnesi olmaya meyillidir. Bu neredeyse bir idealist felsefedir. Pratik olarak canlı hâle getirildiği ve toplumsallaştığı ölçüde dinseldir. Aydınlanmış kişinin din tasarımı idealist felsefeden ayıran, onun koşulsuz olmayışıdır. Burada Tanrı, kendisine tapınanla ilişkisi nispetinde değerlidir. Dindar kişi ise, tanrısal iradeyi doğadaki ve tarihteki içkinlikte gördüğü, tanrısal varlığa davranış ve tefekkürle tepki verdiği sürece dindardır (Perry, 1904, s. 764-766). Perry'nin perspektifinden dinsel deneyimin nesnesi mutlak bir gerçekliğin ifadesi değildir; deneyimin öznesiyle beraber değer kazanır ve pratik geçerliliği oranında değerlidir.

SONUÇ

Perry'nin dinsel deneyime ilişkin soruşturması belirli bazı temel noktalarda geleneksel tarzdaki din felsefelerinden ayrılmaktadır. Bu noktaları şu maddeler altında toplamak mümkündür:

1. Perry'nin inanç olgusu üzerinden yaptığı çıkarımlar nihai gerçekliklerden ve ilk nedenlerden hareket etmek yerine dikkatini pratik etkilere ve yaşamsal sorunlara yöneltmiştir.
2. Dinsel deneyimin ölçüsü yahut referans noktası Tanrı (ya da evren) değil, bireydir.
3. Dinsel deneyimin tüm biçimlerinde ortak olan bir özden bahsetmek gerekirse bu öz, duygu, davranış ve bilişselliğin bir arada bulunduğu 'inanç' olgusudur.
4. İnanç, dindar kişinin kendisini kuşatan evrenin kendisi hakkındaki tutumuna ilişkin tepkisidir (*reaction*).
5. Akılsallık, insan doğasının pek sınırlı bir boyutudur ve dinsel deneyimin nesnesinin haklılığına ilişkin soruşturmanın evrenden yahut akıldan hareketle yürütülmesi olanaksızdır.
6. Dinsel deneyim, yaşamın her bir derecesinde ortaya çıkabilecek bir olgudur; dine ilişkin entelektüel soruşturmanın derinleşmesi ve daha sofistike biçimlere bürünmesi, dinin özüne yaklaşıldığı anlamına gelmez.

Perry'nin dinsel deneyime ilişkin bu belirlemeleri, dinin pratik değerinin betimsel bir tarzda ele alınarak normatif unsurlardan arındırıldığı 'doğallaştırılmış' bir din felsefesidir. Dinsel inancın nesnesinin meşruluğu bu soruşturmanın dışında bırakılmıştır. Amerikan felsefesinin karakteristik özelliklerinden pragmatizm ve araçsalci düşünce, Perry'nin din hakkındaki görüşlerinde kendisini açıkça göstermektedir: Ona göre din, kültürün diğer bütün unsurları gibi yaşamın hizmetinde olan bir araçtır ve pratik değeri ölçüsünde değerlidir. Bireyin dinsel inancının konusu, dünyaya aşkın olmadığı gibi dinsel deneyimin özü de nitelik bakımından diğer insani ilgilerden farklı değildir. Perry'ye göre dinsel deneyim bireyin tecrübe ettiği psikolojik olgularla aynı türden bir süreçtir ve toplumsal ve kültürel koşullardan bağımsız değildir.

Dinin dünyayı açıklama işlevinin bütünüyle yadsındığı bu bakış açısına göre dinsel inancın meşruiyeti sorusu bir doğruluk (*correction*) meselesi olmaktan çıkmış ve geçerlilik (*validation*) konusu hâline gelmiştir. Bu anlayış Tanrı'nın varlığı ve evrenle ilişkisi, onun evrendeki düzenliliğin ve akılsallığın teminatı oluşu gibi konuları ele alan geleneksel dinlerden ve metafizik sistemlerden büyük ölçüde ayrılmakta ve dine yeni bir yorum getirmektedir. Bu yeni yorum, ortaya attığı iddialar bakımından oldukça mütevazı ve 'yansız' görünmektedir. Bununla birlikte Perry'nin kullandığı en temel kavramların Hristiyanlık dinine ait olduğu göz önüne alındığında bu yeni yorumun, dinsel deneyimin sınırsız çeşitliliğini kapsama girişiminin önünde pek çok zorluk olacağı kesindir.

Extended Summary

In the history of Western thought, the idea of religion and divinity has transformed under temporal and spatial conditions and taken different forms, but has mostly pointed to certain ultimate realities and found its basis in these realities. In the twentieth century, in Western thought, a unique understanding

of religion emerged in the school known as classical American philosophy, which began to take shape in the 1970s when C. S. Peirce and William James put forward their views on pragmatism. Classical American philosophy, instead of metaphysical systems that claim closed, abstract and ultimate reality, focuses on the diversity of experience, its pluralistic structure and the belief that life can be made better by human hands. In this respect, American philosophical understanding tends to consider philosophy as a tool for making life better, rather than starting from absolute ontological realities that transcend experience. This tendency is clearly evident even when the subject is God and religious experience.

In his work *The Varieties of Religious Experience*, William James defines religion as “the feelings that individuals have and the behaviors and experiences they carry out on their own to the extent that they see themselves in connection with what they consider sacred.” What is striking in this definition is that the way religion is interpreted philosophically does not feel the need to refer to any ontological reality. According to Perry, the fundamental mistake James made regarding religious experience was his attempt to define religion by referring only to certain aspects of human nature. For Perry, it is correct to seek the essence of religious experience in human nature, as James did, but this area is so complex and diverse that it cannot be reduced to either emotion, behavior or reason. Moreover, it would not be difficult to philosophically refute a theory that would be established by referring to a single specific aspect of life.

According to Perry, the way to determine religious experience in a way that is compatible with both concrete life and modern psychology, and at the same time based on the fixed and definable conditions of human life, is through the phenomenon of ‘belief’. If we are to talk about an essence that is common to all forms of religious experience, this essence is the phenomenon of ‘belief’, in which emotion, behavior and cognition come together. Perry’s inferences from the phenomenon of belief have directed his attention to practical effects and vital problems rather than starting from ultimate realities and first causes.

This study aims to analyze Perry’s views on the phenomenon of religion and to identify the points where he differs from James; thus, to mature the original interpretation of religion brought by James into a higher synthesis and to relate this synthesis to today’s universal perception of religion.

Perry’s investigation into religious experience differs from traditional philosophies of religion in certain points. Perry’s inferences from the phenomenon of belief have directed his attention to practical effects and vital problems rather than starting from ultimate realities and first causes. The measure or reference point of religious experience is not God (or the universe), but the individual. If we need to talk about an essence that is common to all forms of religious experience, this essence is the phenomenon of ‘faith’, where emotion, behavior and cognition come together. Belief is the reaction of the religious person to the attitude of the universe surrounding him/her. Rationality is a very limited dimension of human nature, and it is impossible to conduct an investigation into the legitimacy of the object of religious experience by starting from the universe or reason. Religious experience is a phenomenon that can occur at any level of life; the deepening of intellectual inquiry into religion and its more sophisticated forms does not mean that the essence of religion is approached.

Perry’s determinations regarding religious experience are a ‘naturalized’ philosophy of religion in which the practical value of religion is addressed in a descriptive manner and purified from normative elements. The legitimacy of the object of religious belief is left out of this inquiry. Pragmatism and instrumentalist thought, characteristic of American philosophy, clearly manifest themselves in Perry’s views on religion: According to him, religion, like all other elements of culture, is a instrument at the service of life and is valuable to the extent of its practical value. According to this perspective, in which the function of religion to explain the world is completely denied, the question of the legitimacy of religious belief has ceased to be a matter of correction and has become a matter of validity. This understanding largely differs from traditional religions and metaphysical systems that deal with issues such as the existence of God and his relationship with the universe, and his being the guarantor of order and rationality in the universe, and brings a new interpretation to religion. This new interpretation

seems quite modest and 'neutral' in terms of the claims it makes. However, considering that the most basic concepts Perry uses belong to the Christian religion, it is clear that this new interpretation will have many difficulties in its attempt to encompass the unlimited diversity of religious experience.

KAYNAKÇA

- Albayrak, M. (2016). *Felsefenin Serüveni, II Ortaçağlar ve Felsefe*. Isparta: Fakülte Kitabevi
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Cicero. (2006). *Tanrıların Doğası*. F. Gül Özaktürk & Fato Telatar (Çev.) Ankara: Dost
- Clifford, W.K. (2006). İnanç Ahlakı. Ferit Uslu (Çev.) *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Sayı: 9) 125-136.
- Dönmez, S. (2004). *Aziz Thomas'ta Felsefe-Teoloji İlişkisi: Bilgi ve İnanç*, Ankara: Karahan Kitabevi.
- Dönmez, S. (2020). Dogmatizmden Dinamizme Dini Tefekkür, *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları VI*, 147 -172. İKSAD.
- Dönmez S. (2020). Hakikate Giden Yolda Bilgi ve Kesinlik, *Kaşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları VII*, s. 420 -449, Ankara: İKSAD.
- Hegel, G.W.F. (2016). *Din Felsefesi Dersleri*. Pinhan
- James, W. (1897). *The Will to Believe*. Cambridge University Press
- James, W. (2017). *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. İsmail Hakkı Yılmaz (Çev.) İstanbul: Pinhan
- Kenny, A. (2005). *Medieval Philosophy, A New History of Western Philosophy*. Clarendon Press.
- Kant, I. (1933). *Critique of Pure Reason*, Norman Kemp Smith (Çev.) London: 2nd Impression.
- Perry, R.B. (1904). Religious Experience, *The Monist*, (Vol. 14, No. 5) 752-766.
- Perry, R.B. (1909). The Moral Justification of Religion, *The Harvard Theological Review*. (Vol. 2, No. 2) 161-185.
- Perry, R.B. (1910). *The Approach to Philosophy*. New York: Charles Scribner's Sons
- Russell, B. (1910). *Philosophical Essays*. London: Longmans, Green, And Co.
- Schneider, H.W. (1947). *A History of American Philosophy*. New York: Columbia University
- Stuhr, J.J. (Editör) (2000). *Pragmatism And Classical American Philosophy*. New York: Oxford University
- Ünal, Ş. & Çelik, K. (2021). M. Heidegger'in Onto-teoloji Kritiği Bağlamında Causa Sui Olarak Tanrı, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi*. (Vol. 34)
- Whitehead, A.N. (1926). *Religion in the Making*. London: Cambridge University
- Wittgenstein, L. (2013), *Tractatus Logico-Philosophicus*. Metis Yayınları.

SUITDER SDÜ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ Sakarya University Journal of Humanities and Social Sciences	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

